

Dobromir Grigorov

MÁ ŽERT KRÁTKÉ NOHY?

„[...] Mohu si cokoliv vymýšlet, dělat si z lidí blázny, provádět mystifikace a uličnictví - a nemám pocit lháře a nemám špatné svědomí; ty lži, chceš-li jim tak říkat, to jsem já sám, takový, jaký jsem, takovou lži nepředstírám, takovou lži mluvím vlastně pravdu.“

(Milan Kundera: Směšné lásky, 1963)

Kvýpovědi hlavní postavy před Klárou v povídce *Nikdo se nebude smát* odkazuje přibližně o deset let později jedna z mnoha analýz románu *Žert*: „*Je to podivuhodná filosofie, která dost upřímně poodhaluje „tajemství“ mystifikátorského akcentu Kunderovy tvorby, směřující pojem literární invence se lží, s taškařicí a mystifikací. Dejme tomu, že to tak je - alespoň pro Kunderu. V Žertu však porušil svá vlastní pravidla hry: je to lež, která neustále něco předstírá. Takové lži mají ovšem nutně obzvlášť krátké nohy*“¹. Ztotožnění lži a žertu v Hájkově terminologii nám poskytuje několik interpretačních možností. Můžeme se vrátit k literárním hodnotám 60. let přes teze navržené literárně-historickým projektem Felixe Vodičky². Jako druhá možnost se nám nabízí často komentovaný vztah mezi normativní poetikou a jejími literárními reflexemi, který poskytuje vysvětlení zmíněného ztotožňování. Konkrétně máme na mysli Kunderův *Žert*, Hrabalovy *Ostře sledované vlaky*, Škvoreckého *Zbabělce* a Kulhavého *Orfea* Jana Otčenáška. K výběru beletristických textů si dovoluujeme poznamenat, že důvod zařazení Škvoreckého románu nacházíme už ve Vodičkově studii. Připomeňme, že podle literárního historika (i když u něj v tomto případě jde jenom o datování středověkých textů) se autorství každého díla postihuje prostřednictvím analýzy jeho imanentní poetiky. Z toho vyplývá vysvětlení okolností, proč opravdová publicita *Zbabělců* je myslitelná až po druhém vydání v r. 1964³. Z tohoto hlediska román Škvoreckého patří do kapitoly z dějin literatury 60. let. Vybrali jsme známé až klasické texty, které jsou ale zařaditelné do jiného literárně historického pořadí. Dosavadní známé interpretace komentují námi vybrané prózy nejčastěji v rámci tradičního jednoduchého, podle Vodičky literárně-his-

1 J. Hájek: Eugene Rastignac naší doby aneb žertování M. Kundery. Konfrontace. Praha, Čs. spisovatel 1972, str. 72-91.

2 F. Vodička: Literární historie, její problémy a úkoly. Praha, Odeon, 1969, str. 13-53.

3 M. Jungmann: Zbabělci po šesti letech. Literární noviny 13, č. 41, 1964, str. 5. J. Vohryzek: Zbabělci po šesti letech. Host do domu 11, č. 10, 1964, str. 18-21. Z. Heřman: Próza džezem křtána. Plamen 6, č. 11, 1964, str. 358.

J. Somr, V. Křesadlová, L. Munzar (Žert, r. J. Jireš, 1968)

foto: archiv

torického pořadí autora. K tomu dodáme, že ta díla jsou myšlena - převážně nebo jednoznačně - jako důkaz spisovatelovy angažovanosti.

Zařazení navrhuje ze dvou možných důvodů. První je jedním z normativních požadavků desetiletí, formulovaný jako „poznaná pravda“⁴. K druhému nás odkazuje funkce citátu z kulturních a politických ideologií ve zmíněných literárních textech a podmíněnost autora a vypravěče v rámci fikčního časoprostoru. Návrh nového literárně-historického pořadí by postihl zatím nezkoumaná nebo spíše jen zmiňovaná potvrzení dominující estetické funkce literárních reflexí 60. let.

Poznaná pravda se nevztahuje k předběžně zvládnutému poznání o světě a k způsobům jeho využití. Formulace tehdejšího literárně-kritického myšlení se etymologicky a logicky opírá o snahu o umělecký mimetismus a o formy realistického napodobování. Výklad poznané pravdy plní funkci jednoho z klíčových postulátů oficiálně schvalovaného myšlení o literatuře v době, kdy vycházejí romány *Kulhavý Orfeus*

4 V. Ržounek: O předpokladech epiky a o současné próze. *Proti proudu*. Praha, Čs. spisovatel, 1974, str. 21-27.

a *Žert*. Otčenášskovo dílo se postupně po svém vydání stává příkladem angažované literatury, spisovatel se postupně přibližuje „jedničkářům“, tj. ke vzorným a oficiální kritikou podporovaným autorům⁵. Jazyk románu je přesycen citáty, které odporují jeden druhému. Jejich grafická posloupnost se podobá dialogu, ale všechny ukázky se funkčně blíží monologu. Knihy se čtou, kolují, půjčují a tak si v textu povšimneme přesně označených názvů nebo jejich autorů, kteří mohou být i nepřímo zmíněni. Předpokládaný akt poznání - jako výsledek poznané pravdy - se neuskutečňuje, neprobíhá, neúčastní se ho postavy románu. Jejich osobnostní filozofie a ideologie chybí, protože se kryje s vyslechnutým nebo přečteným z hesel nebo výroků v citovaných knihách. Čtenář volí mezi odmítnutím nebo přijmutím předem stanovených myšlenkových systémů. Poznání je v definitivní a dokončené podobě - jako výsledek předpokládaného a nepochybně uskutečněného procesu. Hlavní postavy románu se nepodřizují žádnému myšlenkovému vývoji, protože už od počátku jsou přesvědčenými stoupenci filozofie Nietzscheho, Platóna, Kierkegaarda, nebo jsou vášnivými komunisty, kolaboranty, existencialisty. „Cizí prvky“ citátu kombinuje Jan Otčenášek s mravním poselstvím, které sám pro sebe hledá každý z mladých účastníků v ději románu. Každá postava má dva příznaky; kromě ideologického obsahu jí autor dodává etickou argumentaci. Odůvodnění aktivity hrdinů *Kulhavého Orfea* je výsledkem spojení dvou myšlenkových soustav.

Vybrané texty vyžadují od čtenáře svého prvního vydání určitou úroveň ideové kompetence, žádají znalost oficiální vládnoucí ideologie. Na informovanosti vnímatele záleží možnost estetické působivosti čtyř beletristických děl. *Žert* v kunderologii byl již popsán jako román ideologický⁶. Formulace Doležela zdůrazňuje výklad myšlenkových soustav vyjádřených čtyřmi klíčovými postavami. Navazujeme na zmíněnou strukturální analýzu doplněním problému souvztažnosti mezi jednotlivými ideologickými koncepty v Kunderově textu.

Popis narativních promluv vypravěčů nás přibližuje k postřehu, že mezi hlavními postavami v *Žertu* existuje vzájemná podmíněnost. Význam každé promluvy tkví v tom, že kromě ideologického názoru text navrhuje, vykládá a obhájí čtyři „osobní náboženství“. Každý druh osobního náboženství přesahuje ráz a prvky čistě kulturní nebo politické ideologie. Postavy vyprávějí a komentují pomocí odlišných a k tomu nutných metajazyků. Odlišnost vypravěčských pásem je zřejmá nejen

5 H. Hrzalová: *Proměny světa a proměny literatury, zejména prózy. Proměny české prózy*, Praha, Čs. spisovatel, 1985, str. 7-23.

6 L. Doležel: *Narativní symposium v Žertu Milana Kundery. Narativní způsoby v české literatuře*, Praha, Čs. spisovatel, 1993.

v grafice románu. Kostka interpretuje Ludvíkův život s křesťanskými pojmy jako „peklo“, „vykoupení“ a „odpuštění“. Jaroslav ztotožňuje s prožitím a průběhem Jízdy králů nejen vlastní osud, ale také osud celé své rodiny. Helena rozebírá začátek vlastního manželství ve vztahu k základním ideologickým heslům („nevzali jsme se z lásky, ale ze stranické disciplíny“). Souvztažnost a spoluexistence různých možností myšlení a vyjádření se jeví jako přímý výsledek Kunderova výběru narativní výstavby textu. Čtenářovo poznání v románu se postupně rozšiřuje vzájemným prolínáním promluv vypravěčů. Smysl zařazení každé ze čtyř postav netkví jen ve vzájemné interpretaci a ve vyprávění. Dominující postavy řídí své názory - korigují je, ztotožňují nebo doplňují - podle oficiální ideologie. Každý osud a osobní náboženství se formuje na základě toho, že je v různé míře blízké, ale nikoli totožné myšlení vládnoucích. Vytvářejí se vlastní a zvláštní cesty poznání. Každý krok po této cestě se vyznačuje novým zklamáním a snahou je překonávat. Tak na rozdíl od Otčenáška nechává Kundera protagonisty svého románu rozvíjet se určitým směrem a dospívat k osobním pravdám během delšího procesu. V tomto smyslu se *Žert* odehrává a vypráví, zatímco zobrazení *Kulhavého Orfea* je statické.

Důležitou roli při líčení aktu poznání hraje vztah autora a vypravěče

v časoprostoru textu. Zde připomeneme známý názor M. Suchomela, podle kterého se autor zbavuje odpovědnosti za pronesená slova⁷. Odpovědnost za dominující vizi v díle se posouvá, pohybuje se mezi vypravěči. Autorovo zavržení sankcí mravního nebo ideologického rázu znemožňuje přímé zásahy prostřednictvím jeho vlastních názorů. Vysvětlení této volby podává vztah mezi normativní poetikou a vybranými literárními texty. Z tohoto vztahu vysvítá naratologická diskuse mezi Fr. Stanzelem a K. Hamburgerovou. Norma vyžaduje určitou úroveň podmíněnosti literárního díla, která se vyznačuje podřízeností fikčního světa vůči reálným prototypům. „Objektivizace velké epiky“ podmiňuje umělecké dílo jako napodobující. Snad proto uvádí Škvorecký čtenáře do děje svého románu za podmínky, že všechny líčené osoby a události jsou smyšlené. Neomezenost tvůrčí představivosti se nutně mění a zužuje v napodobování reálné historie. Vlastnosti reality se přenášejí mechanicky jako předem dané rysy literárnosti [Wirklichkeit als Stoff der Dichtung]⁸. Pojetí reality a fikce je myslitelné v rámci různých vztahů, ale normativní poetika určuje a připouští jenom dvě možnosti. První je ta povolená a vyžaduje úplné ztotožnění fikčního světa a reality. Druhá možnost je uznávaná jenom teoreticky jako možná a obsahuje povinnou podmíněnost fikce vůči skutečnosti. Proto se autoři 60. let ocitají před zpochybněnou a ztíženou možností *„vymýšlet si bez pocitu lháře“*, *„dělat si z lidí blázny, provádět mystifikace a uličnictví a to bez špatného svědomí“*.

Zmíněná diskuse v naratologii se soustřeďuje na často kladené otázky kdo vypráví a jaké role může mít vypravěč. Připomínka nás vrací k *Logice vyprávění*, v níž autorka formuluje pojem vyprávěcí funkce; v jejím pojetí narativní text realizují výhradně dva činitelé - tvůrce a vyprávění (Es gibt nur den erzählenden Dichter und sein Erzählen). Na rozdíl od Hamburgerové Fr. Stanzel zkoumá román prostřednictvím tří narativních situací, které byly jím formulovány⁹ a kterým postupně přiznává statut románového typu¹⁰. Rakouský literární teoretik usku-
tečňuje podrobnou klasifikaci narativních funkcí v textu prostřednictvím jedné ze základních kategorií zprostředkovanosti vyprávění (Mittelbarkeit)¹¹. Metajazyk dvou teoretických výkladů umožňuje na

7 M. Suchomel: *Literatura z času krize*. Brno, Atlantis, 1992.

8 K. Hamburger: *Die Logik der Dichtung*. Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1968.

9 F. Stanzel: *Die typischen Erzählsituationen im Roman*. Wien-Stuttgart, 1955.

10 F. Stanzel: *Typische Formen des Romans*. Göttingen, 1964.

11 F. Stanzel: *Theorie des Erzählens*. Göttingen, 1979.

**„... takovou lži
nepředstírám, takovou lži
mluvím vlastně pravdu...“
(M. Kundera v 60. letech)**

foto: archiv

jedné straně adekvátní funkční vyjasnění fikčního prostoru v *Žertu*, fikčního prostoru, jenž je pojednán ze čtyř hledisek. Na druhé straně vysvětluje zavržení autorské aktivity a zprostředkování umělecké vize, tak jak to zvolili Hrabal, Kundera a Škvorecký.

Kritický ohlas příčin, které způsobují smrt Miloše Hrmy, se rozdvouje mezi tragickým koncem uvědomělého antifašisty a jednodušší a umělecky autentičtější jinošskou iniciací sympatického pubertáka. Oficiální kritika komentuje s neochotou étos novely a z důvodu nesprávného mravního poselství přispívá k brzkému vyřazení textu z programu českých středních škol¹². Oficiálně deklarované dominující literární téma války je zprostředkováno vypravěčským pásmem protagonisty; posloupnost metanarativního příběhu je sotva pozorovatelná v kronice rozhlasových zpráv a v očích zdánlivě pozorovaných cestujících. Autor u Hrabala ustupuje za kulisy¹³ příběhů, dívá se na události děje jakoby „zezadu“¹⁴, jako pouhý nečinný a nemluvný svědek, a nechává zkušenějšího výpravčího zasvěcovat mladšího kolegu do různých nemravných věcí. Snad proto, že text novely neteče jako proud¹⁵, nebo proto, že

12 R. Štafny: Etika v literární výchově. Český jazyk a literatura, 1965/66, č. 9, str. 407

13 D. Zatonkij: Autor uchodit za kulisy. Věk dvacatý. Izdatelstvo Kijevskogo universiteta, str. 81-102.

14 T. Todorov: Die Kategorien der literarischen Erzählung. Strukturalismus in der Literaturwissenschaft. Köln, 1972, str. 278-294.

15 M. Jankovič: Nesamozřejmějnost smyslu. Praha, Čs. spisovatel, 1991, str. 160-217.

začátkem desetiletí Hrabal převážně pábí, vztah autora k normativnímu požadavku sociální angažovanosti zatím očekává podrobnější argumentace. Naším výkladem bychom k tomu poznamenali, že při analýze textu jsme právě nenatrefili na možnou angažovanost. Spojení otázky o rolích vypravěčů v literárních reflexích s normativní poetikou 60. let nás vede k závěru, že zprostředkovanost jednak umožňuje relativizaci jednoznačného chápání lidské aktivity, na druhé straně pak znemožňuje zjednodušení a zúžení významové aktivity literárního díla.

Na základě uvedených poznámek zastáváme názor, že logika narativní výstavby *Žertu* je logikou dešifrování a dekodování myšlení druhého a ko-existujícího. Čtyři Kunderovy vypravěči jsou neopakovatelní a svébytní jako ztělesnění osobní filozofie a ideologie. Vyprávění prozrazuje snahu postav o vysvětlení a vžití se do cizích myšlenkových a duševních pochodů. Pochopení získaných zkušeností postupně přivádí postavy a čtenáře k důvodům opravňujícím jejich existenci. Neustálé pokusy znamenají přijmout prostředky cizího (meta-)jazyka, jehož prostřednictvím lze dojít k adekvátnímu rozboru a k porozumění rozmanitosti a bohatství myšlení a zkušeností druhého. Po více než třiceti letech od vydání Kunderova díla si dovoluujeme učinit shrnutí parafrází, která zní román lidské ko-existence¹⁶.

Funkce citátu, různé využití poznané pravdy a vztah zprostředkovanosti mezi vypravěči a autorem považujeme za kulturní znaky, za identifikační příznaky alternativní prózy 60. let. Porovnání námi vybraných textů poskytuje možnost rozboru uměleckých reflexí vzhledem k důsledněji a později kodifikovanému literárnímu kánonu¹⁷. Uvedená čtyři díla zviditelňují problematickou souvztažnost reality a fikce, jak byla chápána v 60. letech. Hrabal, Škvorecký a Kundera provokují a vytýkají neschopnost oficiální literární kritiky rozebírat dvě kategorie jinak než jako kategorie na jedné straně naprosto se vylučující, nebo na druhé straně kategorie naprosto identické. Autoři zavrhuje vztah mezi fikcí a realitou v rámci extrémní konfrontace a připomínají nám jejich možnou komunikaci nebo alespoň ko-existenci (If Fiction and Reality are be linked, it must be in terms not of position but of communication)¹⁸. Vzhledem k tomu odpovídáme na počáteční otázku následně: krátké nohy má jenom lež.

16 Z. Kožmin: Román lidské existence. Host do domu, č. 6, 1967, str. 56-57.

17 J. Kratochvíl: Kunderovské resumé. Česká literatura 40, č. 4, 1992, str. 390-392.

18 W. Iser: The Act of Reading (Fourth printing). London, John Hopkins University Press, 1989.